УДК 370:947.1 (575.2)

Зулуев Бекмурза, п.и.к., доцент,
Ош гуманитардык-педагогикалык институту

БОРБОР АЗИЯДА ОРТО КЫЛЫМДАРДА ЖАШАГАН ЭНЦИКЛОПЕДИСТ-ААЛЫМДАРДЫН ЭМГЕКТЕРИН МЕДРЕСЕЛЕРДЕ ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮН МААНИСИ ЖАНА МАЗМУНУ

THE IMPORTANCE AND CONTENT OF LEARNING THE WORKS OF ENCYCLOPEDIST-SCIENTISTS OF THE MIDDLE AGE IN CENTRAL ASIA

Аннотация: *Макала педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы боюнча жазылган. Анда орто кылымдарда Борбордук Азияда жашаган окумуштуулардын энциклопедиялык билимдери, ал билимдердин булактары, тарыхый-педагогикалык мааниси тууралуу сөз болот. Негизги көңүл ислам divининин жана маданиятынын ролуна бурулат. Бул окумуштуулар бүтүндөй ислам дүйнөсүнө таасир эткендиги көрсөтүлөт.*

Аннотация: *Статья посвещена истории педагогики и образования. В ней главное внимание уделяется роли исламской религии и культуры и влияние ученым Центральной Азии на весь исламский мир.*

Abstract: *The article is devoted to the history of pedagogy and education. It focuses on the role of Islamic religion and culture and the influence of Central Asian scientists on the entire Islamic world.*

Түйүндүү сөздөр: *педагогиканын жана билим берүүнү тарыхы, диний билим берүү, энциклопедист, дидактика, окутуунун принциптери, окутуунун методдору, окутуунун формалары.*

Ключевые слова*: история педагогики и образования, религиозное образования, энсклопедист, дидактика, методы обучения, формы обучения.*

Key words: *history of pedagogy and education, religious education, encyclopedist, didactics, teaching methods, forms of education.*

Дүйнөлүк маданияттын жана илимдин тарыхында Борбор Азиядагы энциклопедист-аалымдар деген түшүнүк бар, алардын катарына көптөгөн таланттуу окумуштууларды киргизүүгө болот, мисалы: Аль-Хорезми (787-850), Аль-Фараби (870-950), Ахмед Аль-Фергани (797-860), Аль-Кинди (800-870), Абулкасым Фирдоуси (934-1020), Абу Райхан Беруни (973-1050), Али Абу Ибн Сина (980-1037), Насир Хосров (1004-1072), Жусуп Баласагын (1015-1070), Омор Хайям (1048-1123), Абу Хамид Мухаммад Аль-Газали (1058-1111), Махмуд Аль-Кашкари-Барсканий (болжолу 1029/1032-1126), Кулкожо Акмат Йассави (1103-1166), Фарид Ад-Дин Аттар (1145-1221), Насир Ал-Дин Туси (1201-1274) ж.б. Булар азыркы Борбор Азиянын, Ирандын, Сириянын территориясында жашап, бири-бирине устат-шакир болгон, идеялары бири-бирине өтүшүп турган.

Алардын билим жана тарбия берүү ойлору советтик педагогикада ар тараптуу изилденди. Алсак, М.Ариповдун «Из истории педагогической мысли таджикского народа» деген эмгеги, И.Брагинскийдин «Из истории персидской и таджикской литературы» деген изилдөөсү, Х.Х.Тллашевдин «Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближного и Среднего Востока эпохи Средневековья» деген китеби, Кыргызстанда жогорку окуу жайлар үчүн «Педагогика» окуулуктары, Н.А.Асипованын «Билим философиясы жана тарыхы», Ж.Шериевдин «Байыркы адабият тарыхы», А.Алимбековдун «Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар», А.Муратовдун «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы», А.Эшиевдин «Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор», «Орто кылымдык орток түрк жана иран-тажик поэзиясындагы интеграциялык процесстер: гумандуулук идеялары», С.Н.Григоряндын «Великие мыслители Арабского Востока», З.Г.Нуритдинованын «Очерки истории школы и педагогической мысли древнего и средневекового Востока» аттуу эмгектери, АКШда иштеген С.Фредерик Старрдын «Жоготулган агартуу, Борбордук Азиянын алтын доору араб басып алууларынан Темирланга чейин» аттуу фундаменталдуу эмгеги, советтик учурда жакталган М.Абраровдун, З.Атаджанованын, С.А.Ахмедовдун, Н.Бабаевдин, М.Э.Бадаловдун, А.С.Ивановдун, А.К.Кадыровдун, К.Нурсултановдун, З.Г.Нурутдинованын, С.Р.Рахимовдун, А.В.Сагадаеевдин,

У.С.Султановдун, У.К.Шерматовдун ж.б. изденүүчүлөрдүн педагогика, философия боюнча диссертациялары энциклопедист-аалымдардын этикалык, дидактикалык ойлорун ачып берүүгө арналган. Бул багытта окуу китептери жана хрестоматиялар да жарык көргөн.

Жогорудагы изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянуу менен педагогика окуу китебинин авторлору [1], орто кылымдагы энциклопедист-аалымдар илимий педагогика пайда болгонго (Я.А.Коменский, XVII кылым) чейин эле окутуунун эрежелеринин жана принциптеринин ичинен илимийлүүлүк жана аң-сезимдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк жана жеткиликтүүлүк, удаалаштык жана ырааттуулук, активдүүлүк жана өз алдынчалык, жөндөм-шыкты, жеке өзгөчөлүктү эске алуучулук, жамаатташып окутуу, билим берүүнү гумандаштыруу боюнча теориялык ойлорду иштеп чыккандыгын айтып келип, төмөнкүдөй таблица сунушташат.

Таблица 3.1. – Борбор Азиядагы энциклопедист-аалымдар белгилеген жалпы дидактикалык ыкмалар, принциптер, методдор жана формалар

Хорезми (787-850)	**Фараби (870-950)**	**Беруни (973-1050)**	**Ибн Сина (980-1037)**
- өз алдынчалык (чыгармачылык активдүүлүк; - байкаган факты жана көрүнүштөрдү сүрөттөп жазуу жана ырааттуу түшүндүрүү; - байкоо-тажрыйбалык, эксперименталдыкметод; - индукция жана дедукция аспектисинен жекеликтин, өзүнчөлүктүн жана жалпылыктын биримдиги принциби; - математикалык тапшырмаларды чечүүнүн алгоритмикалык методу; - суроо-жооп формасы (окутуунун методу ж.б.)	- практикалык жана теориялык илим (окутуунун практикалык багыты), турмуш менен байланыштыруу; - илимий билимдердин өтмө катыштыгы (таанып билүүнүн илимий методу); - логикалуулук жана бири-бирин улоочулук; - илимийлык, көрсөтмөлүүлүк, ырааттуулук (байкоо жана тажрыйба); - талкуулоонун методдору жана ыкмалары: 1) далилдөө, 2) диалектикалык, б.а., дискуссия методу, 3) софистикалык метод, б.а., каршыдагы адамды адаштырып, баш айлантып коюу, 4) риторикалык, 5) поэтикалык; - окутуунун тажрыйбалык-көрсөтмөлүүлүк методу; - көнүгүү иштөө – кайталоо (окутуунун жалпы методу); - индукция жана дедукция методу; - абстракционизм методу ж.б.	- эксперимент; - үйрөнүүчү-лөрдүн илимий фактылар менен куралдандыруу; - илимий практика; - тажрыйба жана байкоо; - кайталоо жана баяндоо; - катехизикалык аңгемелешүү; - окутуунун жеткиликтүүлүгү (жакынкыдан алыскыны, тааныштан улам бейтааныштарга карай, белгилүүдөн белгисиздикке карай ж.б.)	- себептик байланыштар принциби; - тажрыйба; - анализ, синтез, жалпылоо; - жамаатта окутуу идеясы; - окутуунун принциптери: а) баланы дароо эле китепке байлап койбоо керек; б) балдарга сунуш кылынган тапшырмалар нормага салынган жана алардын алы-күчү келген, жааматташууга ылайыкталган, дене көнүгүүлөрү менен айкалыштырылган, баланын жөндөмдүүлүгүнө бапташкан болушу зарыл; в) окуп-үйрөнүү жөнөкөйдөн татаалга карай акырын жүрүп отурушу кажет; г) көрсөтмөлүүлүк принциби д) баланын индивидуалдык өзгөчөлүгүн эске алуу; - методдор: а) материалды ырааттуу жана биринин артынан экинчисин баяндоо; б) логикалык иретте ой жүгүртүү; в) теориянын практика менен байланышы; г) жалпыдан жекеге баруу; д) окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсү; ж) жеке байкоолор; з) эксперимент, практика ж.б.

IX-XIII кылымды (болжолу 800-1200 жылдар) С.Ф.Старр Борбор Азиянын «Алтын доору» атайт [2]. Бул учурда Персиянын, Ооганстандын, азыркы Борбор Азиядагы Казакстандын, Түркмөнстандын, Өзбекстандын, Кыргызстандын, Кытайдын Чыгыш Түркстан (Шыңжан) бөлүгүнүн фарсий, араб тилинде жазган окумуштуулары, акындары астрономия, медицина, математика, химия, геология, философия, теология, лингвистика, адабияттаануу, музыкаатаануу, архитектура сыяктуу илимдерди өнүктүрүп, адабият жана искусствонун

классикалык чыгармаларын жаратышкан. Булардын табылгалары дүйнөлүк илимди жана көркөм өнөрдү алдыга жылдырып, кийин Европа Ренассансынын пайда болушуна шарт даярдаган. Мындай өнүгүүнүн башкы себеби Араб халифатынын мамлекеттик түзүлүш боюнча окуусунун жана ислам илимпоздорунун таасири деп айтууга болот. Борбор Азиядагы окумушуулар араб тилин жетик өздөштүрүп, араб тилиндеги жана ошол тил аркылуу байыркы грек, эллин, инди маданиятын, илимин өздөштүргөн. Мухаммед пайгамдардын хадистеринде «Билимге умтулуу – ар бир мусулмандын парзы», «Илим өнөрүн Чинден болсо да үйрөнгүлө!», «Аалым (илим берүүчү бол), же болбосо илим үйрөнүүчү (алуучу) бол, же тыңдоочу бол, же болбосо илимге ышкы-ынтызарлуу бол, бешинчиси болбо, жок болосуң», «Бир саат илим үйрөнүү таң атканча намаз окуп чыккандан өйдөдүр, бир күн илим үйрөнүү үч ай орозо туткандан жакшыраактыр», «Илим үйрөнүп аны эч кимге айтпаган адам байлык топтоп, аны сарптабаган бакыл кишиге окшойт», «Бешиктен кабырга чейин илим изде», «Илим – ибадаттан өйдө жана диндин устуну» ж.б. насааттар айтылып, алар адамдардын илимге болгон ышкысын ойготуп турган.

Борбор Азиядагы Ибн Сина, Бируни, Хорезми, Фараби, Газали ж.б. аалымдар, акындар араб тилинде жазгандыктан европалыктар аларды ушул күнгө чейин арабдар деп калышкан. Ага дагы бир себеп алар өздүгүн жазууда атын жана атына «Мухаммед» деген пайгамбардын ысымын кошуп, анан атасын (ибн, бин), туулган жерине «аль» дегенди улап, анан кийин кайсыл жерден экенин (Хорезми, Фергани, Оши, Баласагуни, Кашкарий ж.б.) тастыктап жазышкан.

Фергана өрөөнүдөгү мактаб жана медреселер динди жана илимди үйрөтүүдө чыгармаларын, эмгектерин үйрөнгөн айрым инсандарга токтолуп кетсек.

Фергана өрөөнүндө **Ахмад аль-Фергани** деген киши жашаган, өмүр сүргөн мезгили 797-860-жылдар деп айтылып жүрөт, Батышта Альфраганус деген ат менен белгилүү болгон. Анын «Элементтери» деген астрономия боюнча эмгеги, б.а., астролаб боюнча трактаты араб тилинде, араб ариби менен жазылган, андыктан аны араб окумуштуусу деп эсептешкен. Бул эмгекти Американы ачкан Х.Колумб да окуп чыккандыгы айтылып келет.

Дагы бир Фергана өрөөнүнөн чыккан изилдөөчү **Абу Махмуд Хужанди (945-1000)**, ал азыркы Кожент шаарында туулган, окумуштуу астронмиялык аспаптарды ойлоп таап, Жер планетасы тууралуу илимге бир топ тагыраак ачылыштарды айтууга мүмкүнчүлүк ачып берген.

Ислам дининин Кураны каримден кийинки экинчи ыйык китеби Мухаммед пайгамдардын айткан осуяттары хадистери эсептелет. Аларды пайгамбардын көзү өткөндөн кийин иретке келтирип, эске түшүрүүлөр боюнча жазып чыгышкан. Мына ошол хадистердин алты жыйнак-китебинин бешөөсүн борбор азиялыктар жазышкан. Ошолордун ичинде **Аль-Бухаринин (810-870)** эмгеги жалпы ислам дүйнөсүндө эң жогору бааланат. Ал аалым-мухаддис (хадистерди жыйноочу жана изилдөөчү) жана муфассир (Куранга түшүндүрмө берүүчү) катары миңден ашык шейхтер менен баарлашып, алардан эки миң хадис жазып алган, жалпы сегиз миң хадистен 7275 хадисти редакциялаган, «Ас-Сахих» аттуу хадистер топтомуна киргизген.

Ушул хадистер XX кылымга чейин Фергана өрөөнүндөгү мектеб жана медреселерде негизги окуу китеби катары пайдаланылып келген.

Борбор Азиядагы акындар, астрологдор, дарыгер-табыптар, музыканттар эл аралап, узак сапарларга чыгышкан, ал жактан башка элдин маданиятын, илимин үйрөнүшкөн жана өздөрү билгендерди башкаларга үйрөтүшкөн. Алардын таасири бүтүндөй ЕвроАзия элдерине тийген. Математик жана астроном Аль-Хорезм туулуп өксөн жери Хорезмден, табып Ибн Сина мекени Бухарадан, акын-ойчул Жалалиддин Руми киндик каны тамган жери Балхтан кетип, башка өлкөлөрдүн башка шаарларын турак кылышкан, ага чейин алар көп жерлерди кыдырган. Суфий акындары Ахмед Йассави, Сулайман Бакырганы, Машраб жана алардын жолун жолдоочулар дервиштик менен күн кечирип, дүйнө кезген. Абу Зайд аль-Балхи азыркы Оогангстандан чыгып, өзү түзгөн Жер картасына материалдарды топтоо үчүн бут жеткен жердин баарын аралаган, Аль-Бухари хадистер китебине маалыматтарды издеп өмүрүн жолдо өткөргөн, а түгүл Индия жерине барып, көп нерселерди үйрөнүп кайткан. Азыркы Кыргызстандын Токмок шаарына жакын жерде туулган Жусуп Баласагын, Ысык-Көлүн тескей жагындагы Барскоондо жарык дүйнөгө келген Махмуд Кашкары илим-билим издеп Кашкар шаарына кетет, өз китептерине

материал топтоо үчүн көптөгөн элдерди, тайпаларды, калааларды, чөлдөрдү, тоолорду кыдырат.

Ошто туулган Шейх-уль-ислам Насуриддин Абу Мухаммед бин Сулейман аль Оши, Али ибн Осман бин Мухаммед ибн Сулейман аль Телий аль Оший, Омар ибн Муса аль Оши, Мансур аль Оши, анын балдары Имран жана Масуд, Мухаммад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши, Усман аль Оший, Сулайман бин Оший, Масуд бин Мансур Оший ж.б. ислам аалымдары чет өлкөлөрдөн билим-илим алып келген. Дагы бир оштук Али ибн Османдын (Сиражуддин Оший) кол жазма китептери Багдаддан табылган. Мухаммад ибн Ахмад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши Багдадда жашап, ал жерде мударис болуп талабаларга дарс окуган. Омор ибн Муса аль Оши (аль Хамави) Мисир, Багдад, Мекке шаарларында жашап, ошол жактан терең билим алып жалпы ислам дүйнөсүндө бааланган энциклопедиялык сөздүк түзгөн. Абу Бакр Мухамед бин Абу Сахл Ахмед аль-Сарахси (Имам Сарахси) (1009-1090) азыркы Ирандын аймагындагы Сарахс шаарында туулса да, Каракандардын чыгыш борбору болгон Өзгөн шаарында жашап, атактуу исламий китептерин жараткан.

Жогорудагы мисалдардан айтарыбыз төмөнкүлөр:

1. Борбор Азиядагы диний аалымдардын, окумуштуулардын, акындардын, жер кезер географтардын идеялары башка өлкөлөрдү, жерлерди кыдыруу, ал жакта жашоо учурунда да табылган.
2. Жогорудагыдай тарыхый инсандар өз ойлорун басма, жазма түрүндө гана эмес, жер кезүү, саякаттоо учурунда оозеки формада да тараткан.
3. Мусулманчылыкта, ислам дининде эл кыдырып, жер көрүүгө, илимди таратууга өзгөчө маани берилген жана соопчулук катары да, илим-билим адамынын парзы катары да эсептелген.
4. Дервишчилик, эл кыдыруу башка элдердин, маданияттардын жергиликтүү элге сиңишине, таасирленүүсүнө да шарт түзгөн.

Мына ушул факторлор XIX кылымдын II жарымындагы жана XX кылымдын алгачкы эки он жылдыгындагы Фергана өрөөнүндө жайгашкан диний мактаб-медреселердин окуу-тарбия процессине да оң таасирин тийгизген. Биринчиден, Борбор Азиядагы IX кылымдан башталган энциклопедист-аалымдардын эмгектери, сопу акындарынын ырлары менен терең таанышууга мүмкүнчүлүк болгон, экинчиден, өздөрүн да жашаган айылындагы, шаарындагы мударистер гана окутпастан, алыскы жана жакынкы өлкөлөрдөн, шаарлардан келген мурадистер да окуткан.

Борбор Азиядагы Алтын доордун дүйнөлүк илим-билимге, маданиятка кошкон эң баалуу салымы – алардын билим берүү жана тарбиялоо концепциясынын гуманизми. Булардын гуманисттик идеяларын орто кылымдардагы жана андан кийинки доордогу Европадагы университеттерде окуу предметтеринин, өзгөчө чыгыш адабияты, педагогика, логика, медицина, астрономия илимдеринин курамында кеңири үйрөтүлгөн. Алар өз окууларында бул ааламда башкы нерсе – адам дешкен, адамды түшүнүү, адамды ар тараптан аздектүү керек дешкен, анын коомдогу ролуна жогору баа беришкен, адамды адамгерчиликтин мыйзамдары менен гана тарбиялоону башкы планга алып чыккан.

Адабияттар:

1. Юзликаева Э.Р, С.А.Мадьярова, Э.Э.Янбарисова, И.В.Морхова. Теория и практика общей педагогики: Учебник для направления бакалавриата область образования. – Ташкент, ТГПУ им.Низами, -2012.
2. Старр С.Ф. Жоготулган агартуу. Борбордук Азиянын алтын доору араб басып алууларынан Темирланга чейин. – Б.: 2017. –б.3.